

Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності України

Майстренко В. С.

Майстренко В. С. Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності України. В статті досліджуються процеси відродження та популяризації української культури в стінах Харківського університету в перші роки після здобуття Україною незалежності. Особливу увагу приділено гуманізації та українізації університетської освіти, а також культурно-просвітницькій роботі Центральної наукової бібліотеки, Музею історії університету та наукової громадськості університету. В ході дослідження автор дійшов висновку, що культурні процеси в стінах Харківського університету розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті українського народу.

Ключові слова: університет, культура, гуманізація, виставка, творчий колектив.

Майстренко В. С. Возрождение и популяризация украинской культуры в Харьковском университете в первые годы независимости Украины. В статье исследуются процессы возрождения и популяризации украинской культуры в стенах Харьковского университета в первые годы после обретения Украиной независимости. Особое внимание уделено гуманизации и украинизации университетского образования, а также культурно-просветительской работе Центральной научной библиотеки, Музея истории университета и научной общественности университета. В ходе исследования автор приходит к выводу, что культурные процессы в стенах Харьковского университета разворачивались постепенно, сосредоточиваясь на возврате запрещенных в тоталитарном прошлом имен, их творческого наследия, затрагивали вопросы возрождения религиозности, исторической памяти украинского народа.

Ключевые слова: университет, культура, гуманизация, выставка, творческий коллектив.

Maistrenko V. S. Revival and Popularization of Ukrainian Culture at Kharkov University in the Early Years of Independence of Ukraine. Indicated in the article deals with the revival and popularization of

Ukrainian culture in the walls of Kharkiv University in the early years Ukrainian independence. Particular attention is paid to humanize and Ukrainization university education and cultural work of the Central Scientific Library, the Museum of History University and the scientific community of the university. The study author concluded that the cultural processes in the walls of Kharkiv University unfolded gradually, focusing on the negative return in a totalitarian past names, their artistic legacy, touching on the revival of religion, historical memory of people.

Keywords: university, culture, humanism, exhibition, creative team.

Українська держава зовсім нещодавно відзначила 20-ліття свого існування. Для історії це порівняно невеликий проміжок. Але шлях, який пройшло українське суспільство є надзвичайно важливим, а з історичного і культурного боку дуже цінним. Тому питання про те, як розгорталися процеси відродження української культури в стінах одного з найстаріших вузів нашої держави є надзвичайно актуальними для вивчення. Проблеми, про які йдеться в даній статті ще не встигли стати предметом детального вивчення з боку істориків. З огляду на це, автор при написанні статті спирався в першу чергу на дослідження поточної документації різних університетських підрозділів та матеріалів періодичної преси.

Процеси перебудови 1987–1991 років у СРСР поставили крапку в протистоянні двох ідеологічних систем – радянсько-комуністичної та ліберально-капіталістичної, стали початком формування нової соціокультурної дійсності. Змістом формування нового культурного фарватеру розвитку суспільства стала критика, заперечення та подолання системи цінностей панівної офіційної культури радянського суспільства та стихійне народження й вихід на поверхню життя різного роду альтернативних культур та контркультур.

Контркультури самі по собі були спрямовані лише на заперечення цінностей, зразків та практик офіційної культури, а от альтернативні культури висували та стверджували власні системи цінностей. Тому на фоні переплетіння західного та східного впливів поступово стверджується особлива, характерна для багатьох пострадянських суспільств соціокультурна перспектива з одного боку лібералізації, демократизації та капіталізації, з іншого – розвитку національного, етнічного. На місце комуністичних цінностей пропонуються національні цінності як запорука виходу України з будь-якої кризи. Голосно лунали голоси про українську національну ідею, розвиток української культури та мови.

Конструктивну роль у національно-культурному розвитку відіграв з самого початку 90-х років й продовжує відігравати фактор української державності. Адже в часи переходу суспільства від тоталітарного до демократичного держава покликана забезпечити реальну свободу творчості, матеріально-фінансову підтримку справжнім талантам,

творцям національно-культурної духовності, одночасно сприяючи формуванню нової культурної інфраструктури, що відповідала б умовам ринкової економіки, принципам демократії та громадянського суспільства.

Основною особливістю нової соціокультурної дійсності є те, що українське суспільство знаходиться на переломі, на етапі зміни типу своєї організації існування, яке умовно можна визначити як «посттоталітарне суспільство». При цьому радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими стосунками між людьми в цілому, новими умовами (в тому числі матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Національно-культурний розвиток в незалежній Україні відбувався одночасно з докорінними змінами в царині економіки, суспільних відносин. Утвердження незалежності, перехід України від тотально одержавленої економіки до ринкової виявили необхідність величезних фінансових витрат. Тому часто виходило так, що проголошені ідеї та гасла національно-культурного відродження не одержували достатнього матеріально-фінансового забезпечення. Парадоксально, але сфера культури, науки, освіти загалом стали фінансуватися значно гірше, ніж в заідеологізовані радянські часи, бувало що на рівні 30% від найнагальніших потреб [19, с. 423].

Особливо принципове значення для подальшого розвитку культури мало зняття з неї ідеологізаційного пресингу, тобто деідеологізація культури. Набуває широкого розголосу й практичного поширення й втілення принцип культурного плюралізму, багатоманітності культурного життя.

Все вищевказане було притаманне й розгортанню культурних процесів в стінах Харківського національного університету в добу незалежності. Далеко не всі відразу збагнули, що вони опинилися в незалежній українській державі, де їм судилося жити й працювати, долати проблеми, досягати успіхів чи зазнавати невдач. Не завжди ті, хто звик і був вихований вважати себе громадянином великої радянської, здебільшого вкрай русифікованої і вороже налаштованої до будь-яких проявів української самобутності імперії, могли включитися в процес творення нової української культури в епоху незалежності. Тому процеси національно-культурного відродження розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні забутих чи вірніше заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, охоплювали гострі питання, пов'язані з утвердженням української мови як державної, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті тощо.

Великого значення для становлення інтелігентного високоосвіченого вихованця Харківського університету набувала

гуманізація, гуманітаризація, та українізація освіти. Вченою радою університету зверталася особлива увага на посилення акценту на значенні гуманітарних дисциплін і збільшенні частки загальнокультурних дисциплін у природничо-наукових та інших дисциплінах. Соціально-гуманітарні дисципліни, починаючи з історії України і закінчуючи філософією та культурологією, повинні були виховувати у студентів – майбутньої інтелектуальної еліти нації – почуття державної і національної гідності, громадянської відповідальності, любові до своєї країни.

Вирішення цих завдань вимагало розв'язання ще однієї важливої проблеми – українізації вищої школи. А це потребувало створення умов для вивчення мови, культури й історії України всіма студентами перших і других курсів, глибокого перегляду змісту навчальних планів, підготовки навчальних посібників українською мовою, поступового формування в колективі університету психології, яка б виходила з визнання Харківського університету українським вищим навчальним закладом, тобто таким, що не просто готує кваліфіковані кадри для України, а робить це, спираючись на тисячолітню самобутню історію і культуру Української держави та виходячи з потреб її сучасної розбудови.

Звідси зміст культурно-виховної роботи в університеті включав орієнтацію на цінності відкритого, демократичного, правового суспільства, засвоєння українських національних, історико-культурних традицій, відродження кращих традицій Слобожанщини та університетського життя.

В розгортанні культурних процесів в стінах університету активну участь брали Центральна наукова бібліотека, Музей історії ХНУ та громадськість кафедр і факультетів. В перші роки незалежності в університеті діяли Культурний центр, його художні та творчі колективи, Відкритий університет світової культури, Клуб любителів поезії, Клуб друзів кіно, Клуб любителів наукової фантастики, який щорічно проводить фестивалі «Зоряний міст».

В березні 1992 року рішенням Вченої ради історичного факультету і за підтримки Вченої ради університету було утворено кафедру українознавства як загальноуніверситетську (пізніше вона влилася до лав новоствореного філософського факультету). Серед першочергових завдань для нової кафедри – забезпечити вивчення української мови тими студентами, які її не вивчали, а також ознайомлення широкої студентської громадськості з надбаннями української культури [15, с. 1]. В рамках гуманізації освіти і підвищення рівня культурно-виховної роботи в університеті було створено Культурний центр (директор Т. М. Кротченко, а з 2002 р. – Т. М. Ганусова), який координував і організовував різні напрямки поза аудиторної роботи студентів,

зосередивши увагу на процесі відродження та подальшого розвитку української культури. Було забезпечено розвиток художньої творчості і самодіяльності студентів та співробітників. Уже в 1993–1994 роках при Культурному центрі працювало 11 колективів художньої самодіяльності. Серед них – добре відомі навіть за межами Харкова. Це – вокальний ансамбль викладачів «Барви», народний ансамбль скрипалів, колектив естрадного танцю «Контраст».

Докладено було значних зусиль щодо відродження в університеті хорового колективу, ансамблю бандуристів. У культурного центру склалося тісне співробітництво з Університетом світової культури, особливо при підготовці і проведенні заходів у зв'язку з пам'ятними датами.

У середині 90-х років у Культурному центрі працювало 10 студентських колективів – ансамбль бандуристок «Вишиванка», колектив естрадного танцю «Контраст», хоровий колектив, літературно-музичний театр, 2 дитячих колективи (вокальний і танцювальний, ансамбль викладачів «Барви»). Всі колективи брали активну участь в університетських святах, виступали з сольними програмами [20, с. 589-590].

Активно долучається до розгортання культурницьких процесів в стінах університету громадськість факультетів, в першу чергу гуманітарних. В квітні 1992 року до 175-річчя від дня народження видатного українського письменника й науковця-історика – Миколи Костомарова, одного з найкращих представників дошевченківського періоду української літератури, відновлене в добу незалежності харківське історико-філологічне товариство в стінах університету провело наукову конференцію. Знаменна ця подія була тому, що значний і істотний для становлення М. Костомарова як творчої особистості період його життя, пов'язаний з Харковом, де в місцевому університеті він здобув вищу освіту, тут розпочав літературну та наукову діяльність [13, с. 2].

Участь широких кіл громадськості в культурних подіях, що відбувалися в стінах університету, знаходила своє відображення з перших днів незалежності на сторінках газети «Харківський університет». На шпальтах видання друкуються статті, переважно викладачів університету, на різні історико-культурні, релігійнознавчі теми. Проходить процес повернення забутих і заборонених імен.

Так навесні 1993 року було відкрито спеціальну виставку, присвячену Харківському державному академічному драматичному театру ім. Т. Г. Шевченка. На стендах працівниками ЦНБ було представлено унікальні фотодокументи, які розповіли про історію театру, про долю і творчість засновника театру – Леся Курбаса, що загинув у сталінських таборах. У статті, вміщеній в «Харківському університеті», зазначалося, що внесок Л. Курбаса у розвиток

українського і світового театрального мистецтва важко переоцінити. Адже він виховав блискучу плеяду акторів, створив школу сценічного мистецтва [12, с. 2]. Не варто забувати, що це був лише початок 90-х, коли для абсолютної більшості українських громадян ім'я репресованого митця було невідомим.

В грудні 1993 р. відбувся вечір у культурному центрі університету, який було присвячено 100-річчю від дня народження відомого українського письменника, зацькованого сталінськими посіпаками, Миколи Хвильового. Про особистість письменника, його творчий шлях слухачам розповіла тодішня завідувачка кафедрою історії української літератури проф. З. С. Голубєва, а співробітники ЦНБ підготували виставку рідкісних видань М. Хвильового [3, с. 3].

У 1994 році виповнилося 175 років від дня народження видатного письменника і науковця, учасника Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймона Куліша. В той час з усієї України лише науковці Харківського університету спромоглися провести змістовну конференцію. На пленарному засіданні було прочитано цікаві доповіді. Наприклад зав. відділом інституту історії НАН України В. Г. Сарбей – «П. Куліш у сучасному йому та нинішньому українському національному відродженні», а професор філологічного факультету О. Г. Муромцев – «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови». На секційних засіданнях вчені намагалися всебічно висвітлити головні сторони творчої спадщини П. Куліша [17, с. 2].

Науковці Харківського університету за фінансової підтримки фонду «Відродження» і при сприянні Центру освітніх ініціатив в 1995 р. започаткували серію наукових конференцій у рамках програми центру «Культурна спадщина і перспектива». Першою стала конференція «Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Б. Хмельницького за українську державність». Її проведення співпало з 400-річчям від дня народження славетного гетьмана. Головну участь у підготовці конференції взяв історичний факультет. Насичена, різнопланова програма роботи конференції дала змогу всебічно, без ідеологічних і політичних пристрасей, по-науковому, підійти до висвітлення діяльності гетьмана, подій визвольної війни і тісно пов'язаної з нею історією Слобожанщини, витоків нашої культури і ментальності [1, с. 2].

В травні 1996 року колектив університетського літературно-музичного театру під керівництвом В. М. Каракоз підготував концерт до 125-річного ювілею Лесі Українки. На ньому актриси театру О. Шиманська, О. Сітало, А. Трохименко, Т. Турчина та Е. Шляхова натхненно читали твори поетеси. Ці декламації супроводжувалися музикою П. Чайковського, Шуберта та Шопена [21, с. 1].

Влітку 1996 року в Харкові відбувся III Міжнародний конгрес українців на який з'їхалася фактично вся світова еліта україністики. Серед неї не загубилися провідні науковці нашого університету. З успіхом з доповідями виступали професори та доценти – В. С. Бакіров, В. С. Калашник, Ю. Ісиченко, В. В. Калініченко, Д. М. Чорний, В. В. Кравченко та інші. Вони засвідчили, що Харків і зокрема наш університет зберігає за собою значення провідного центру українознавчих студій [14, с. 3].

В 1997 р. працівники ЦНБ Лосієвський І. Л., Шоломова С. Б., Березюк Н. М. підготували видання «Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Доля культурних скарбів України: архіви, бібліотеки, музеї». Воно стало можливим за сприяння Національної комісії по поверненню в Україну культурних цінностей. У виданні було проаналізовано втрати двох найкрупніших українських бібліотек в роки війни. Оpubліковані документальні матеріали розкрили невідому сторінку історії і були представлені на всеукраїнській конференції «Українське краєзнавство і культура». Високу оцінку виданню дав академік П. Т. Тронько [4, с. 61].

Значним досягненням 1998 р. стало видання бібліографічного нарису, присвяченого визначному бібліотекознавцю К. І. Рубинському, який присвятив 40 років свого життя бібліотеці Харківського університету. Цей нарис – аргументоване визнання К. І. Рубинського як фундатора українського бібліотекознавства. Батьківщині було повернено ім'я незаслужено забутого вченого [5, с. 69].

Починаючи з 1999 року ЦНБ надзвичайно урізноманітнює культурно-просвітницьку роботу серед студентів та викладачів університету. До ювілеїв видатних українських письменників було влаштовано виставки – «Голос душі великого народу» (до 185-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка), книжкова виставка до 190-річчя М. В. Гоголя та 150-річчя Панаса Мирного. Також проведена виставка, присвячена сучасній українській літературі, зокрема сучасному українському роману. В ході проведення Днів української книги ЦНБ запропонувала широкій університетській громадськості виставку екслібрисів Т. Г. Шевченка із колекції Д. І. Кирилишина, виставку літератури української діаспори та відкриття центру українознавства. До «Днів української книги та преси на Харківщині була розгорнута виставка перших українських часописів та рукописів з української історії. Популярними були виставки «Культура України», «Українська козацька держава», «Українська етнографія» [6, с. 22-24].

В подальшому ЦНБ продовжила приділяти велику увагу книжково-ілюстративним виставкам, які мали величезне культурно-виховне значення для громадськості університету. З 2002 і по 2005 роки було влаштовано цілий цикл виставок, присвячених 200-літтю університету. Крім цього організовувалися цікаві виставки, присвячені 70-річчю

Григора Тютюнника, ювілейній науковій конференції Г. С. Сковороди, «Слово про рідну мову». Новим напрямком у роботі бібліотеки стала організація художніх виставок. У 2001 р. було виставлено роботи харківської художниці Н. С. Вербук. Дуже цікаво в 2001 р. пройшли Шевченківські дні – було влаштовано виставку книг з бібліотеки колекціонера Є. Г. Артеменка, зокрема прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 року, здійснене на кошти українського промисловця і мецената П. Семеренка, видання 1886 року з ілюстраціями П. Сластіона та передмовою Д. Яворницького. Також в 2001 році було проведено виставку «Україністика за кордоном». Цікавою стала виставка, організована в 2001 р. «Автографи, які стали історією», де були представлені примірники видань з особистої бібліотеки О. А. Потебні, яка є предметом постійних пошуків і привертає до себе увагу розмаїттям імен відомих вчених того часу, що дарували О. А. Потебні свої праці [7, с. 22-24]. В жовтні цього ж року в приміщенні ЦНБ було влаштовано виставку рукописних матеріалів, прижиттєвих творів та рідкісних видань присвячену 145-річчю від дня народження І. Я. Франка. У відділі рідкісних видань зберігається понад 40 окремих прижиттєвих та рідкісних видань творів письменника, часописи, в яких вперше побачили світ його поезії і оповідання. Окрасою цього зібрання є оригінали листів І. Франка до письменниці Н. Кобринської [18, с. 2].

В цей час відкрився університетський Клуб шанувальників поезії, який очолив професор філологічного факультету В. С. Калашник. Пройшли презентації нових поетичних збірок І. Драча, О. Забужко, антології «Слобожанська ліра».

Важливу роль у культурно-просвітницькій діяльності в стінах університету відігравав і відіграє музей археології та етнографії Слобідської України, яким керує доцент історичного факультету В. В. Скирда [20, с. 591].

У травні 2002 року Харківський університет широко святкував День слов'янської писемності та культури. Була підготовлена велика експозиція, присвячена скарбам та історії слов'янської писемності, зокрема були представлені рукописні книги в оригіналах та факсимільних копіюваннях, українські першодруки І. Федорова та стародруки Києво-Печерської Лаври.

Восени 2002 року мабуть вперше так масштабно було вшановано пам'ять жертв голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 років. Представлено було експозицію книг, статей, ілюстрованих матеріалів та документів Державного архіву Харківської області. Крім того особливою увагою користувалися виставки «Пам'ятники письменникам в Харкові», «По сторінках українських часописів», «З історії українського шкільництва», «Курбас. Березіль. Харків». Остання викликала надзвичайну зацікавленість у відвідувачів, адже на ній вперше було представлено історичні, мистецькі та архівні

матеріали. Вже традиційними стали виставки, присвячені ювілейним датам письменників минулого і сучасності. Серед них Є. Маланюк, М. Стельмах, М. Костомаров, О. Ольжич, О. Теліга, Б. Лепкий, Г. Сково рода. Студенти та викладачі мали чудову нагоду ознайомитися з їхніми біографіями та значним внеском в розвиток вітчизняної культури. При цьому частина імен поверталася з вимушеного забуття і стала культурним відкриттям для багатьох.

Продовжувалася і культурно-просвітницька робота відділу рідкісних видань. Часто такі виставки супроводжувалися оглядом представленої літератури. Значною мірою такій роботі сприяло проведення екскурсій до відділу серед широкого кола студентів різних вузів нашого міста, в тому числі й іноземних [8, с. 22-24].

В 2003 році Харківській університет відвідав другий Президент України Л. Кучма. До цієї події була розгорнута виставка найцінніших рідкісних видань та рукописів ЦНБ – «Зі скарбниці минулих століть». Зокрема були виставлені інкунабули, палеотиби, українські та іноземні стародруки, рукописи та прижиттєві видання Т. Шевченка, І. Франка тощо.

Особливо зворушливою стала виставка, присвячена 85-й річниці Олеся Гончара «Він оберігав наші душі», який як відомо вчився в стінах нашого університету і в складу студбату, добровольцем пішов на фронт [9, с. 19].

В цьому ж році за участі ЦНБ було проведено науковий семінар: «Модернізм, націоналізм та комунізм в українській культурі першої третини ХХ ст. (до 110-річчя Миколи Хвильового). Крім того цікавими і цінними з освітньо-культурного боку стали експозиції «Українська державність 1917–1920 рр.» та «Україна: етапи державотворення», присвячені 130-й річниці від дня народження П. П. Скоропадського – гетьмана, створеної у 1918 р. Української Держави. До дня української писемності було проведено цілий цикл виставок – «Українські стародруки», «Українська мова і слов'янський світ» тощо. Важливою сторінкою культурного життя в стінах університету стало й те, що подібні заходи організовано стали відвідувати школярі та студенти інших вузів міста, в ході екскурсій, які проводилися співробітниками ЦНБ [12, с. 20-23].

Важливою складовою в розвитку культури в стінах Харківського університету є і завжди була діяльність Музею історії. Його було відкрито в грудні 1972 року як один з перших музеїв серед вищих навчальних закладів України. З моменту відкриття колектив музею вирішував цілу низку важливих завдань, які безумовно стала складовою загального культурного процесу, що проходить в університеті. Це збирання матеріалів про минуле університету, ведення літопису сучасного університету, відображення видатних подій на спеціальних виставках, популяризація історії університету та його досягнень.

Співробітники музею на чолі з генеральним директором професором Є. П. Пугачем і головним зберігачем І. В. Калініченко здійснюють наукову обробку тих матеріалів, що надходять до музею.

В перші роки української незалежності Музей історії відразу ж починає приділяти значну увагу проблемам, пов'язаним з розвитком української культури в стінах університету. Так на базі літературних джерел, архівних матеріалів, наукової літератури було розроблено тему «Видатні філологи та історики XIX ст. в Харківському університеті» та підготовлено матеріал для розділу експозиції за темою «Українські письменники – вихованці університету (початок 50-х – 90-і роки)». Також продовжилося опрацювання документів, переданих до музею – це фонди О. В. Ветухова та Д. І. Багалія. На основі музейних фондів, архівних матеріалів та наукової літератури розроблено тему «О. Я. Єфименко – історик України», про першу жінку-історика, яка отримала ступінь доктора наук в Харківському університеті завдяки клопотанню Д. І. Багалія. Адже, як відомо, в Російській імперії жінки не могли займатися наукою. Також продовжувався збір матеріалів за темою «Українські письменники – вихованці Харківського університету (30-40 рр. XX ст.)». В 2001 р. музей з цієї тематики провів зустріч з викладачами філологічного факультету [2, 10, 11].

Таким чином, культурні процеси в стінах Харківського університету в новітні часи, в контексті національно-культурного відродження, розгорталися поступово, зосереджуючись на поверненні забутих чи вірніше заборонених в тоталітарному минулому імен, їх творчого спадку, охоплювали гострі питання, пов'язані з утвердженням української мови як державної, торкалися питань відродження релігійності, історичної пам'яті українського народу. При цьому особлива увага приділялася гуманізації, гуманітаризації та українізації освіти, що було покликане виховувати у студентів почуття державної і національної гідності, громадянської відповідальності, любові до своєї Батьківщини. В розгортанні культурних процесів в стінах університету активну участь брали Центральна наукова бібліотека, музей історії ХНУ та громадськості кафедр і факультетів, особливо гуманітарних.

Примітки

1. *Деус О.* Пам'яті славного гетьмана / О. Деус // Харківський університет. – 1995. – 14 листопада.
2. *Діяльність* Музею історії ХДУ у 1995–1996 н.р. // Поточний архів.
3. *Заяць Т.* Пам'яті талановитого письменника / Т. Заяць // Харківський університет. – 1993. – 14 грудня.
4. *Звіт* (1997 р.) – *План* (1998 р.) ЦНБ Харківського державного університету. – Х., 1998 // Поточний архів.

5. *Звіт* (1998 р.) – План (1999 р.) ЦНБ Харківського державного університету. – Х., 1999 // Поточний архів.
6. *Звіт* (1999 р.) – (План (2000 р.) ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000 // Поточний архів.
7. *Звіт* (2001 р.) – (План (2002 р.) ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002 // Поточний архів.
8. *Звіт* 2002 р. – План 2003 р. ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003 // Поточний архів.
9. *Звіт* 2003 р. – План 2004 р. ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004 // Поточний архів.
10. *Звіт* про роботу Музею історії ХДУ за 1994–1995 н.р. // Поточний архів.
11. *Звіт* про діяльність Музею історії університету на засіданні Ученої ради історичного факультету 12 листопада 2010 р. // Поточний архів.
12. Малиновська В. Живуть ідеї Курбаса. До міжнародного дня театру/ В. Малиновська // Харківський університет. – 1993. – 13 квітня.
13. Михайлин І. До ювілею М. Костомарова / І. Михайлин // Харківський університет. – 1992. – 14 квітня.
14. Михайлин І. Свято українознавства / І. Михайлин // Харківський університет. – 1996. – 17 вересня.
15. Народження нової кафедри // Харківський університет. – 1992. – 31 березня.
16. Пам'яті Куліша // Харківський університет. – 1994. – 13 грудня.
17. Репрінцева В. Великий каменярь / В. Репрінцева // Харківський університет. – 2001. – 2 жовтня.
18. *країна*: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001.
19. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
20. Юлько М. Леся Українка з нами / М. Юлько // Харківський університет – 1996. – 14 травня.